

ABDURASUL ESHONBOBOEV,
O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi ilmiy xodimi

SHARQSHUNOS

Annotatsiya: Maqolada sharqshunos Y.E.Bertels ilmiy faoliyatiga qisqacha to'xtanilgan hamda uning navoiyshunoslik rivojiga qo'shgan hissasi ko'rsatilgan, shuningdek, "Navoiy dunyoqarashi masalasiga doir" Maqolasi yuzasidan fikr-mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: dunyoqarash, voqelik, naqshbandiya, Sharq xalqlari falsafiy merosi, qo'lyozma yodgorliklar.

Аннотация: В статье коротко останавливается на научной деятельности востоковеда Е.Э.Бертельса, показывается его вклад в развитие навоиведения, а также ведётся рассуждение о его статье "Мировоззрение Алишера Навои".

Ключевые слова: мировоззрение, действительность, накшбандия, наследие народов Востока, рукописные памятники.

Sharq xalqlari madaniyati hamda adabiyotining benazir bilimdoni, o'tgan XX asrning fors-tojik adabiyoti tarixi bo'yicha yirik tadqiqotchisi Y.E.Bertels (1890–1957) navoiyshunoslik taraqqiyotiga ham munosib hissa qo'shgan allomalardan biridir. Biz ulug' olimning Alisher Navoiy dunyoqarashiga oid birgina maqolasi yuzasidan imkoniyatimiz doirasida fikr yuritishni maqbul bildik. Sababi, Sharqshunosning o'z vaqtida kun tartibiga qo'ygan, katta faktik material asosida isbotlab ko'rsatgan, shuningdek, ilgari surgan nazariy problemalar bugun ham o'z dolzarbligini saqlab qolgan va shu tufayli bu xususida fikr almashish,

mulohaza yuritish, qolaversa, Bertelsni olim sifatida bugungi yoshlarga tanitish kelgusidagi tadqiqotlarga samarali ta'sir qiladi deb hisoblaymiz.

Bertelsning Ikkinchi jahon urushi yillari bir muddat Toshkentda istiqomat qilishi nihoyatda samarali kechdi. U respublikamizning boy qo'lyozma fondlari bilan yaqindan tanishdi, o'zbek olimlarining ilmiy tadqiqotlariga rahbarlik qildi, oliy o'quv yurti talabalariga ma'ruzalar o'qidi, matbuotda maqolalari bilan muntazam qatnashib turdi. Uning rahbarligi ostida G'ulom Karimov, Solih Qosimov, Akram Ibrohimov va boshqalar dissertatsiya yoqladilar. Darhaqiqat, uning uch yirik monografiyasi: "**Navoiy**", "**Jomiy**" va "**Aleksandr haqida roman va uning Sharqdagi asosiy versiyalari**" tadqiqoti respublikamiz qo'lyozma fondlaridan unumli foydalangan holda dunyoga kelgan. Toshkentda kechgan hayoti davomida olim o'zbek adabiyoti tarixi, jumladan, Alisher Navoiy ijodi yuzasidan qator maqolalar e'lon qildi. Bular orasida 1945-yili chop etilgan "**Navoiy dunyoqarashiga doir**" maqolasi alohida o'rin tutadi. (1, 45)

Olim shoir dunyoqarashi haqida so'z yuritganda masalani ancha keng ko'lamda oladi va bir qancha zaruriy tadqiqotlarni bajarish lozimligini uqtiradi. Albatta, Bertels maqolasi yozilgandan buyon Sharq falsafasi, adabiyoti, tarixi, etnografiyasini tadqiq qilish bo'yicha qator fundamental ishlar yozildi, muayyan tajriba to'plandi, ayrim allomalar hayoti va ilmiy merosi monografik planda o'rganildi, asarlari turli tillarga, jumladan, o'zbek tiliga tarjima ham qilindi. Bular barchasi galdagi tadqiqotlar uchun mustahkam poydevordir.

Atoqli olim yana bir muhim nuqtaga mutaxassislar e'tiborini tortadiki, buni nazardan soqit etish chalkashliklarni keltirib chiqaradi: "Eng avvalo shuni ta'kidlash joizki, Navoiy ijodiy merosining asosiy qismini – badiiy asarlar tashkil qiladi. Bizgacha undan Farobiy yoki Ibn Sino singari falsafiy qarashlari aks etgan ilmiy risolalar, afsuski, yetib kelmagan. Shunday qilib, tadqiqotchi Navoiy fikrini badiiy obraz qobig'idan ozod etib, ayni obrazni tushuntirib berishi lozim bo'lad. Bunday tahlil murakkab, chunki matnni erkin talqin qilish xavfi mavjud va buning oqibatida shoir mulohazalarini modernizatsiya qilish (zamoniyalashtirish) "imkoniyati" bor". Darhaqiqat, falsafiy g'oyalarni ilmiy yo'sinda bayon etish bilan poetik shaklda ifodalasharo muayyan farqlar mavjud va bu hol o'rta asrlar Sharq madaniyatida (keng ma'noda) badiiy so'zning egallagan maqei bilan izohlanadi. Bu davrda hatto tibbiy risolalar ham nazmda bitilgan. Badiiy obraz ichiga yashiringan falsafiy mulohazani ochib berish uchun esa butun davr falsafiy-irfoniy merosidan xabardorlik talab qilinadi. Aks holda, bu boradagi mulohazalar to'laqonli bo'lmaydi.

Qizig'i shundaki, Bertels maqolasidan besh yil burun akademik yozuvchi Oybek **"Navoiy dunyoqarashi masalasiga doir"** (1940) maqola e'lon qilgan. Adibning bu boradagi mulohazalari ko'p jihatdan Sharqshunos fikrlari bilan hamohangdir: "Navoiy nima to'g'risida fikr yuritmasin (ishq, do'stlik, adolat muammolari yoki progress va fan masalalari) hamma vaqt sahoir bo'lib qolaveradi. U mutafakkir sifatida mantiqning qat'iy chamberlari ichida muhokama yuritmaydi, balki jonli, ilhomkor til bilan kuylaydi . . . *Navoiy jahon adabiyotida asarlari chuqur falsafiy mazmunga ega bo'lgan oz miqdordagi buyuk va nodir shoirlardandirki, ularning asarlarida falsafa bilan poeziya organik ravishda birikib, yagona tilga ega bo'ladi*".(2, 127)

Sharqshunos shoirning naqshbandiylik tariqatiga mansubligidan kelib chiqib, ushbu sulukka aloqador birlamchi manbalarni nashr etish zarurligini va bu ta'limotning g'oyaviy asoslarini oydinlashtirishga xizmat qiladi deb ta'kidlaydi. Bundan tashqari, olim tariqatning ikki yirik vakili Xo'ja Muhammad Porso va Xo'ja Ahrorga alohida diqqat qaratish lozimligini aytadi. Chunki aynan Muhammad Porso tasavvufning yirik nazariyotchisi Ibn al-Arabiy g'oyalarini naqshbandiylik tariqatiga olib kirib, uning nazariy asoslarini boyitgan. Keyinchalik naqshbandiylik sulukini keng ko'lamda, manbalar asosida atroflicha tadqiq qilgan germaniyalik olim Yurgen Paul bu xu-

susida mana nimalarni yozadi: "Hech shubhasizki, yuqorida nomlari zikr etilgan Bahouddinning izdoshlari orasida katta ta'sir kuchiga ega va ulkan meros qoldirgani Xo'ja Muhammad Porsodir" (3, 121). Eslatib o'tamiz, Sharqshunos o'tgan asrning 40-yillaridayoq Ibn al-Arabiy faoliyatiga e'tiborni qaratgan bo'lsa, sobiq Ittifoq hududida 80-yillarning o'rtalariga kelib Ibn al-Arabiy bo'yicha yagona nomzodlik ishi himoya qilingan.

Alisher Navoiy va Xo'ja Ahror munosabatlari mustaqillik yillari xolis o'rganildi, biroq bu tarixiy shaxsga nisbatan munosabat uzoq yillar davomida bir yoqlama, o'ta salbiy edi. O'tgan asrning 40 yillari bizning tarixchilarimiz o'sha davrdagi din va din ahliga bo'lgan munosabatidan kelib chiqib, mafkura talablariga asoslanib, naqshbandiylik tariqatining yirik vakili, o'z zamonasining siyosiy-ijtimoiy hayotida faol rol o'ynagan Xo'ja Ahror faoliyatini qora bo'yoqlarda tasvirlashlariga qarshi olim birlamchi manbalarga tayanib yozgan edi: "Biz Xo'ja Ahrorni yoqlamoqchi emasmiz, ammo shuni yodda tutish kerakki, Jomiy va Navoiy unga hurmat bilan munosabatda bo'lganlar, ularning mamlakatni boshqarish haqidagi fikrlari ko'p jihatdan Xo'ja Ahror qarashlariga yaqin edi. *Mulohaza qilib ko'rilsa, maqolada keltirilgan ma'lumotlar asosida Xo'ja Ahrorni zamonasining oddiy feodal amaldorlaridan ham yomonroq deb o'ylash, aslo mumkin emas*" (4-461).

Bundan tashqari, olim shoir ijodiy merosi yoxud dunyoqarashi haqida fikr yuritganda predmetni butun murakkabligi bilan tarixiylik prinsipi asosida tanqidiy o'rganishga qaratilgan bo'lib, ijodkorni o'ragan adabiy muhitning yetakchi tendensiyalarini nazarda tutgan holda bildirilar edi. Masalan, u Abdurahmon Sa'diyning (1889-1956) Alisher Navoiy ijodiga oid doktorlik dissertatsiyasiga yozgan taqrizida ishning bir qancha ijobiy tomonlarini e'tirof etib, shoir ijodini davr kontekstidan yulib olib talqin qilishga e'tiroz bildiradi: "Qanday qilib Alisher Navoiy dunyoqarashi xalq qo'zg'olonlari ta'sirida shakllandi, deb aytish mumkin? Axir shunday bo'lgan taqdirda undan yirik mulkdor emas, balki revolyutsioner chiqqan bo'lardi. Albatta, bunday talqin mubolag'a va haddan ziyod zamoniyalashtirishdir" (5, 561).

Bertels Sharq adabiyoti namunalariga baho berganda uzoq asrlik adabiy jarayonni uzluksiz, yaxlit va ayni paytda doimiy o'zgarishlarga moyil tarzda ko'radi hamda bir mavzu dorasidagi asarlarni o'zaro qiyoslab fikr-mulohaza yuritadi. U Sharq **"Iskandarnoma"**larini (Firdavsiy, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va

Alisher Navoiy dostonlarini) chog'ishtirib har bir muallifning mavzuni yoritishdagi xos jihatlarini, adabiy an'anaga munosabatini, yaratilgan asarning zamon bilan bog'liq holatlarini misollar bilan isbotlab ko'rsatadi. Bunda uning Sharq adabiyotini yaxshi bilishi, predmet tarixidan puxta xabardorligi, tadqiqotni keng ko'lamda olib borishi ijobiy natijani ta'minlaydi. Masalan, u "Iskandarnoma"lar tadqiqiga kirishishdan avval Nizomiy dostoni va umuman shoir ijodi (Bertels o'tgan asrning 20-yillaridan boshlab Nizomiy ijodi bilan to umrining so'ngiga qadar izchil shug'ullangan – A .E.) bilan yaqindan tanishligi, dostonning ilmiy-tanqidiy matni o'zi rahbarilgida tuzilganini, ayrim qismlarini rus tiliga tarjima qilib, asar yuzasidan turkum maqolalar chop ettirganini o'rinni ta'kidlab quyidagilarni yozadi: ***"Shunday qilib, men Nizomiy dostoni bilan yaxshi tanishman; uni o'rganish asnosida mavzu tarixi bilan ham yaqindan tanishdim va endi menda Navoiy asarini tadqiq qilish uchun mustahkam zamin paydo bo'ldi"***. (6, 284-285)

Muhtaram olimning ushbu mulohazalari metodologik qiymatga ega bo'lib, u bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q, chunki mustaqillik yillari Navoiy ijodi asosan o'zbek adabiyoti doirasida o'rganilmoqda, bunday yondashuvda, tabiiyki, an'ana va novatorlik masalasi hamda shoir ijodini Sharq adabiyoti kontekstida baholash orqa o'ringa o'tib, tadqiqot natijalari milliy adabiyotshunoslik doirasi bilan cheklanib qolmoqda. Sharqshunos E.Bertels esa ulug' shoir ijodini ko'p asrlik Sharq adabiyotining ajralmas

tarkibiy qismi deb bilgan va tadqiqotlarida asosiy urg'uni Alisher Navoiy ijodiyotining Sharq adabiyoti tarixida tutgan mavqeini belgilashga qaratgan. Rus navoiyshunosligi tarixida Bertels shoir ijodini, shaxsiyatini qalban chuqur anglagani, nozik his etgani bilan alohida ajralib turadi va shu sababli O'zbekistonda olim haqida so'z borganda uni ehtirom ila ***"Ustoz"*** deya tilga olinadi. Shu o'rinda Bertelsning shoir ijodi bo'yicha yozgan tadqiqotlari, taqriz, maqolalarini to'plab, zarur ilmiy izohlar bilan ta'minlab nashrga tayyorlagan shogirdi Ergash Rustamov xizmatlarini ta'kidlash joizdir. Bugungi kunda yurtimizda ustoz Sharqshunosning "Navoiy", "Jomiy" kitobi, "Navoiy va Attor" maqolasi, ayrim risolalari filologiya fanlari doktori, tilshunos Ibodulla Mirzaev tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan. Bu yosh avlodni ulug' navoiyshunos ilmiy merosi bilan yaqindan tanishuvida muhim rol o'ynaydi.

Qisqasi, Bertels merosiga teran nazar tashlash, uni o'qib-o'rganish ilmiy akademizmdan saboq berib, tadqiqotning o'ziga xos madaniyati sari yetaklaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bertels Y. *Izbrannyye trud. Navoiy I Djami. M. 1965. 448 s*
2. Oybek. *Navoiy gulshani. Toshkent. 1967. 127b*
3. Bu haqda qarang: Paul Yu. *Doktrina I organizatsiya Xadjagan-nakshbandiya v pervom pokolenii posle Baxaddina. // Sufizm v Sentralnoy Azii. M. 2004. 121s*